

نشریه علمی فقه، حقوق و علوم جزا
مقاله پژوهشی، سال دهم، شماره ۳۹، بهار ۱۴۰۵، صفحات ۵۸ تا ۷۲
تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۱۲/۰۷ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۲۹

بررسی تطبیقی نظام آزادی‌ها در وضعیت عادی و اضطراری با تأکید بر قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران

| بابک محمدزاده* | کارشناسی ارشد حقوق عمومی دانشگاه علم و فرهنگ، دکترای کارآفرینی
دانشگاه تهران، تهران، ایران.

چکیده

این پژوهش با هدف تحلیل تطبیقی نظام آزادی‌ها در وضعیت عادی و اضطراری با تأکید بر قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، به بررسی میزان انطباق ساختارهای حقوقی ایران با استانداردهای بین‌المللی حقوق بشر و میزان کارایی این نظام در تأمین توازن میان امنیت و آزادی در دوره‌های بحران می‌پردازد. پژوهش با بهره‌گیری از روش تطبیقی و تحلیل مستند انجام شده است. متون قانون اساسی ده کشور آلمان، فرانسه، ایتالیا، مالزی، آفریقای جنوبی، هلند، گواتمالا، ایالات متحده، بریتانیا و ایران بر اساس شاخص تفکیک قوا و سطح نظارت قضایی و پارلمانی بر وضعیت‌های اضطراری بررسی شدند. تحلیل داده‌ها در سه سطح قانون‌گذاری، اجرا و نظارت صورت گرفته و اعتبار داده‌ها با نسخه‌های رسمی پایگاه *Constitute Project* تطبیق یافته است. نتایج نشان می‌دهد قانون اساسی ایران در خصوص اعلام و نظارت بر وضعیت اضطراری فاقد فهرست حقوق غیرقابل تعلیق است که این امر موجب تفسیر موسع اختیارات اضطراری می‌شود. در مقابل، نظام‌های تطبیقی مانند فرانسه و آفریقای جنوبی دامنه حقوق مصون از تعلیق و سازوکار نظارت قضایی را شفاف تعیین کرده‌اند. همچنین نقش ولایت مطلقه فقیه به عنوان نهاد فراقانونی در مدیریت بحران، ضمن حفظ کارایی نظام، نیازمند تحدید زمانی و نظارت قانونی روشن است. نتیجه‌گیری که می‌توان نمود این است که نظام حقوقی ایران ترکیبی از رویکردهای قانون محور و فراقانونی را در مواجهه با وضعیت اضطراری به کار گرفته است. هرچند انعطاف مطلوبی دارد، اما برای جلوگیری از تحدید بیش‌ازحد آزادی‌ها نیازمند بازنگری در قانون اساسی، تدوین قانون جامع وضعیت اضطراری، و ایجاد ضمانت‌های نظارتی مؤثر است. همسویی قوانین ایران با معیارهای حقوق بشر بین‌المللی می‌تواند موجب ارتقای حاکمیت قانون و افزایش اعتماد عمومی گردد.

واژگان کلیدی: قانون اساسی ایران؛ وضعیت اضطراری؛ حقوق بشر؛ آزادی‌های عمومی؛ نظارت قضایی و پارلمانی.

مقدمه

تفکیک میان وضعیت‌های عادی و وضعیت‌های غیرعادی، یکی از برجسته‌ترین ویژگی‌های همه نظام‌های حقوقی است. در شرایط عادی، محدودیت حقوق و آزادی‌ها در جامعه تنها به حکم قانون و با هدف حفظ امنیت، یکپارچگی کشور، بهداشت یا اخلاق عمومی و تأمین حقوق دیگران امکان‌پذیر است.^۲ وضعیت اضطراری، مفهومی شناخته‌شده در حقوق اساسی و حقوق بین‌الملل است که در آن برخی حقوق و آزادی‌ها به طور موقت و بنا بر سازوکارهای قانونی تعلیق یا محدود می‌شوند.^۳ برخی از کنوانسیون‌های مهم حقوق بشر، مانند «کنوانسیون اروپایی حقوق بشر» و «میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی»، مقرراتی دارند که به دولت‌ها اجازه می‌دهد در شرایط اضطراری و فوق‌العاده، اجرای برخی حقوق را به حالت تعلیق درآورند، البته مشروط بر رعایت معیارهای معین و تحت نظارت نهادهای ذی‌صلاح.^۴ در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، هرچند تأکید زیادی بر سلب‌ناپذیری آزادی‌های مشروع شده است، اما اصولی چون ۷۹ و ۱۷۶ به طور غیرمستقیم اجازه برقراری محدودیت‌های ضروری را در شرایط اضطراری و بحران صادر می‌کنند.^۵ با این حال، تعریف دقیق، قلمرو و حدود این محدودیت‌ها به وضوح بیان نشده است و همین امر موجب بروز ابهاماتی در مقام اجرا و تفسیر گردیده است. این پژوهش با روش توصیفی تحلیلی نخست به شناسایی حقوق ناشی از نظام آزادی‌ها پرداخته، سپس وضعیت اضطراری را تبیین کرده و تغییرات اعمال‌شده بر این حقوق را در دو وضعیت عادی و اضطراری، از منظر قانون اساسی و حقوق بشر، بررسی می‌کند. مسأله اصلی پژوهش، ارائه چارچوبی تطبیقی برای تبیین نسبت ضرورت‌های امنیتی و تضمین آزادی‌های عامه در وضعیت اضطراری است، با تمرکز بر رویکرد قانون اساسی ایران در مقایسه با معیارهای بین‌المللی می‌باشد. رویکرد مقایسه‌ای مستند میان ده قانون اساسی (ایران، فرانسه، آلمان، ایتالیا، مالزی، آفریقای جنوبی، هلند، گواتمالا، آمریکا و بریتانیا) براساس شاخص تفکیک قوا و نظارت اضطراری انجام شده است. داده‌ها از Constitute Project استخراج شدند؛ تحلیل در سه سطح قانون‌گذاری-اجرا-نظارت صورت گرفت.

مفهوم‌شناسی

نظام آزادی‌ها

نظام آزادی‌ها عبارت است از مجموعه اصول و مقررات مندرج در قانون اساسی، قوانین داخلی و اسناد بین‌المللی حقوق بشر که هدفشان تضمین آزادی‌های عمومی و بنیادین افراد است.^۶ در ادامه، این نظام به دو سطح قابل تفکیک است:

^۲ هاشمی، محمد. (۱۳۹۱). حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران. تهران: انتشارات میزان. ص ۸۲.

^۳ غمامی، رضا. (۱۳۹۶). وضعیت‌های استثنایی در حقوق عمومی. مجله مطالعات حقوق عمومی، ۹(۴)، ص ۶۷۸.

^۴ Human Rights Committee. (1984). General Comment No. 29 on States of Emergency. UN Doc

^۵ عباس‌زاده، علی. (۱۳۹۲). اصول قانون اساسی و مدیریت بحران. فصلنامه مجلس و راهبرد، ۱۹(۷۱)، ص ۹۰.

^۶ عباسی، حسین. (۱۳۹۰). حقوق عمومی و آزادی‌های اساسی. تهران: انتشارات دانشگاه. ص ۳۸.

الف) سطح اول - حقوق بشر:

حقوق و امتیازاتی که ریشه در کرامت ذاتی انسان داشته و غیر قابل انتقال اند. این حقوق جنبه جهانی دارند و در فلسفه و مبانی ارزشی نظام‌های حقوقی مختلف تثبیت شده‌اند.^۷

ب) سطح دوم - حقوق و آزادی‌های عمومی:

قواعد الزام‌آور در نظام حقوق داخلی که به اجرای عملی حقوق بشر در جامعه می‌پردازند. حقوق عمومی در این معنا، وظیفه تضمین اجرایی حقوق بشر را از طریق قوانین لازم‌الاجرا بر عهده دارد.^۸ تفاوت دو سطح یادشده در گستره و ماهیت الزام‌آوری آنهاست؛ سطح نخست فلسفی و سطح دوم حقوقی و اجرایی است: سطح اول بیشتر در قلمرو فلسفه، کلام و نظریه‌های اخلاقی مطرح می‌شود، در حالی که سطح دوم در حوزه علم حقوق و سازوکارهای الزام‌آور آن جای می‌گیرد.^۹

وضعیت اضطراری

در حقوق اساسی، شرایط اضطراری مفهومی است که موجب تعلیق موقت برخی آزادی‌ها می‌شود.^{۱۰} وضعیت اضطراری زمانی رخ می‌دهد که دولت به دلیل تهدیدهای جدی، از جمله خطرهای ناشی از جنگ، ناآرامی داخلی، بلایای طبیعی، بحران‌های اقتصادی یا سایر تهدیدهای وجودی، ناچار به محدود کردن برخی حقوق و آزادی‌ها و افزایش اختیارات نهادهای سیاسی باشد.^{۱۱}

از منظر حقوق عمومی، وضعیت اضطراری یک سیستم حقوقی استثنایی ایجاد می‌کند که در آن بخشی از ساختارهای عادی از حالت معمول خارج شده و اختیارات فوق‌العاده به قوای سه‌گانه یا نهادهای خاص اعطا می‌شود.^{۱۲} این شرایط، اگرچه ممکن است برای حفظ نظم عمومی ضروری باشد، اما از نظر حقوق بشر به شدت حساس است، زیرا می‌تواند زمینه نقض گسترده یا دائمی حقوق بنیادین را فراهم کند.^{۱۳}

در حالی که تضمین مستمر آزادی‌های مشروع در شرایط عادی طبیعی و منطقی به نظر می‌رسد، در بحران‌های شدید، اجرای کامل آنها ممکن است عملاً امکان‌پذیر نباشد، به همین دلیل نظام‌های حقوقی مقررات خاصی برای این وضعیت‌ها پیش‌بینی کرده‌اند.^{۱۴}

روش‌شناسی پژوهش تطبیقی

این مطالعه بر پایه روش تطبیقی و تحلیل اسنادی انجام شده است. در گام نخست، متون قانون اساسی ده کشور با رویکرد تمرکز بر نحوه تعریف، اعلام و نظارت بر وضعیت‌های اضطراری مورد بررسی قرار

^۷ ذاکریان، مرتضی. (۱۳۸۳). فلسفه حقوق بشر. تهران: نشر میزان. ص ۱۹۲.

^۸ محمودی، عباس. (۱۳۸۵). مبانی حقوق عمومی. قم: انتشارات دانشگاه مفید. ص ۱۸.

^۹ جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹). کرامت انسان و حقوق اساسی. قم: مرکز نشر اسرا. ص ۳.

^{۱۰} Gross, O., & Ni Aoláin, F. (2006). *Law in Times of Crisis*. Cambridge University Press.

^{۱۱} Domin, J. (2006). *Emergency Powers in Constitutional Law*. Cambridge: CUP. p 2.

^{۱۲} غمامی، رضا. (۱۳۹۶). وضعیت‌های استثنایی در حقوق عمومی. مجله مطالعات حقوق عمومی، ۹(۴)، ص ۶۷۹.

^{۱۳} پشمی، علی. (۱۳۹۹). بحران و حقوق بشر. فصلنامه حقوق و سیاست، ۱۲(۳)، ص ۱۷۷.

^{۱۴} هاشمی، محمد. (۱۳۹۳). حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران (جلد دوم). تهران: نشر میزان. ص ۱۹۰.

گرفته‌اند: آلمان، فرانسه، ایتالیا، مالزی، آفریقای جنوبی، هلند، گواتمالا، ایالات متحده، بریتانیا و ایران. معیار انتخاب این کشورها وجود سازوکار تفکیک قوا و نظام‌های مختلف پاسخ به بحران (دموکراتیک و اقتدارگرا) بوده است.^{۱۵} تحلیل داده‌ها بر مبنای مقایسه تفصیلی مواد قانون اساسی مرتبط با اعلام، تمدید و اختتام وضعیت اضطراری، نوع حقوق قابل تعلیق و سطح نظارت قضایی و پارلمانی انجام شد. برای تضمین اعتبار یافته‌ها، از روش مطالعه اسنادی نظام‌مند استفاده گردید؛ به این معنا که هر سند قانونی با استفاده از چارچوب تحلیلی سه‌سطحی (قانون‌گذاری، اجرا، نظارت) کدگذاری و جدول‌های مقایسه‌ای تهیه شدند.^{۱۶} بدین ترتیب، مقایسه میان نظام آزادی‌ها در وضعیت‌های عادی و اضطراری بر پایه شواهد متن‌محور و نه صرفاً استنباط نظری صورت گرفته است. داده‌ها شامل متون قانون اساسی، گزارش‌های کمیسیون حقوق بشر سازمان ملل و مقالات دانشگاهی منتخب بین سال‌های ۲۰۱۰ تا ۲۰۲۳ بوده‌اند. معیار تطبیق بر سه شاخص اصلی استوار بوده است:

(۱) دامنه اختیارات اضطراری، (۲) حدود حقوق غیرقابل تعلیق، و (۳) وجود یا فقدان نظارت قضایی و پارلمانی. تمامی داده‌ها بر اساس چارچوب سه‌سطحی (قانون‌گذاری، اجرا، نظارت) کدگذاری شدند. به‌منظور کنترل کیفیت داده‌ها، از ترجمه‌های رسمی قانون اساسی کشورها استفاده گردید و صحت آن‌ها با نسخه‌های موجود در پایگاه Constitute Project Database تطبیق یافت.

گونه‌شناسی وضعیت اضطراری

ساختارهای طبقه‌بندی در قوانین اساسی

ساختار دوگانه

در برخی نظام‌های حقوقی، طبقه‌بندی وضعیت‌های استثنایی به دو دسته اصلی محدود می‌شود: وضعیت جنگ و وضعیت اضطراری.

به عنوان نمونه، قانون اساسی هلند بین اعلام وضعیت جنگ (توسط پادشاه و با تصویب مجلس) و اعلام وضعیت اضطراری (با الزام قانونی برای تعریف و تصویب در مجلس) تفکیک قائل شده است.^{۱۷}

ساختار چندگانه

در ساختارهای پیچیده‌تر، انواع مختلف وضعیت‌های اضطراری پیش‌بینی شده است، مانند «وضعیت محاصره»، «هشدار»، «پیشگیری»، «دفاع»، «جنگ» یا «فاجعه عمومی». کشور گواتمالا، برای مثال، پنج نوع وضعیت استثنایی را تعریف کرده و برای هر یک آثار حقوقی مشخصی در نظر گرفته است.^{۱۸}

این نظام طبقه‌بندی، هدفش محدود کردن دامنه اختیارات فوق‌العاده دولت و ایجاد تناسب میان شدت تهدید و سطح اختیارات اعطا شده است. البته منتقدان معتقدند تعدد دسته‌بندی‌ها می‌تواند زمینه‌ساز

¹⁵ Gross, O., & Ní Aoláin, F. (2006). *Law in Times of Crisis: Emergency Powers in Theory and Practice* Cambridge: Cambridge University Press.

¹⁶ Christensen, H. E. (2018). *Parliamentary Oversight Models in Nordic Countries*. Oslo: NUPI and Scheppele, K. L. (2010). *Law in a Time of Emergency: States of Exception and the Temptations of 9/11*. *Journal of Constitutional Law*, 6(5), 100–145.

¹⁷ Council of State of the Netherlands. (2019). *Constitutional Provisions on Emergency States*. p 45

¹⁸ Gross, O., & Ní Aoláin, F. (2006). *Law in Times of Crisis*. Cambridge: CUP. p 42

ابهام مفهومی یا عادی‌سازی وضعیت‌های اضطراری شود.^{۱۹}

وضعیت اضطراری از منظر حاکمیت قانون

الگوی اقدامات قانونی

این الگو تلاش می‌کند پاسخ به وضعیت‌های اضطراری را ضابطه‌مند و ذیل حاکمیت قانون قرار دهد. دو زیرالگو دارد:

الف) الگوی تطابق اساسی: درج مقررات وضعیت اضطراری در قانون اساسی، با هدف ایجاد تعادل میان ضرورت اختیارات فوق‌العاده و حفاظت از ارزش‌های مردم‌سالارانه.^{۲۰}

ب) الگوی تطابق قانونی: پیش‌بینی مقررات اضطراری در قوانین عادی.

الگوی اقدامات فراقانونی

بر اساس این رویکرد، قوانین نوشته شده، بیشتر برای زمان‌های عادی مناسب‌اند و بحران‌ها را نمی‌توان صرفاً با همان قواعد مدیریت کرد. نظریه‌های جان لاک درباره «اختیار ویژه»^{۲۱}، دیدگاه دایسی درباره «روح قانونی بودن»^{۲۲}، و مدل گراس و نای آتوالین درباره اقدامات فراقانونی شفاف^{۲۳} از نمونه‌های این الگو هستند.

وضعیت‌های اضطراری از منظر اعلام، مدت و اختتام

اعلام: در قوانین اساسی مختلف ممکن است اختیار اعلام وضعیت اضطراری به قوه مقننه، قوه مجریه، یا ترکیبی از هر دو سپرده شود. اصل ۷۹ قانون اساسی ایران، اختیار اعلام وضعیت اضطراری را به دولت و تصویب آن را به مجلس واگذار کرده است.^{۲۴}

مدت: باید محدود و موقتی باشد (در ایران کمتر از ۳۰ روز، با امکان تمدید با مجوز جدید مجلس)^{۲۵}.
اختتام: پس از انقضای مدت یا رفع ضرورت، وضعیت اضطراری پایان می‌یابد.

شرایط تحقق وضعیت اضطراری و آثار حقوقی

شرایط تحقق

برای مشروعیت‌بخشی به اعلام وضعیت اضطراری، باید مجموعه‌ای از شرایط مشخص و محدود در قانون پیش‌بینی شده باشد تا از تفسیر سلیقه‌ای و سوءاستفاده جلوگیری شود.^{۲۶} این شرایط عبارت‌اند از:

^{۱۹} محبی، محمد و کرمی، سعید. (۱۳۹۹). طبقه‌بندی وضعیت‌های اضطراری در حقوق اساسی. فصلنامه حقوق اساسی، (۲)۷، ص ۱۲۲-۱۲۵.

^{۲۰} هاشمی، محمد. (۱۳۹۳). حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران (جلد دوم). تهران: نشر میزان. ص ۲۰۲

^{۲۱} Locke, J. (1994). Two Treatises of Government. London: Everyman. p 159.

^{۲۲} Dicey, A.V. (1982). Introduction to the Study of the Law of the Constitution. London: Macmillan. p 273

^{۲۳} Gross, O., & Ni Aoláin, F. (2006). Law in Times of Crisis. Cambridge: CUP. pp 111-112

^{۲۴} جمعی از نویسندگان. (۱۳۹۹). شرح قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. تهران: انتشارات مجلس. ص ۴۹۱.

^{۲۵} همان، ص ۴۹۲.

الف) وجود خطر بالفعل تهدیدکننده مصالح عمومی:

خطری جدی که در حال وقوع است و امنیت یا مصالح جامعه را به‌طور جدی تهدید می‌کند؛ اعم از بلایای طبیعی، شورش، اقدام مسلحانه یا بحران‌های مشابه^{۲۷}.

ب) عدم امکان رفع بحران از طرق عادی:

ظرفیت‌های معمول قانونی و اجرایی توان مقابله مؤثر با شرایط ایجاد شده را نداشته باشند^{۲۸}.

پ) هدف واحد یعنی تحقق مصالح عمومی عمده:

استفاده از اختیارات فوق‌العاده باید صرفاً برای حفظ منافع عمومی و تضمین عملکرد نهادهای قانونی باشد، نه برای تحکیم قدرت شخصی یا گروهی^{۲۹}.

ت) رعایت تناسب عقلانی بین بحران و اقدامات:

اقدامات استثنایی باید محدود به ضرورت‌های واقعی بوده و تناسب معقول میان تهدید و واکنش وجود داشته باشد^{۳۰}.

ث) زمان‌مندی دقیق و عدم تجاوز از مدت قانونی:

تدابیر اضطراری نباید فراتر از زمان مقرر در قانون ادامه یابد و باید پس از رفع بحران فوراً خاتمه یابد^{۳۱}.

آثار حقوقی وضعیت اضطراری

آثار اصلی این وضعیت را می‌توان در دو حوزه بررسی کرد:

الف) تعلیق یا محدودیت برخی حقوق و آزادی‌ها: قوانین اساسی رویکردهای متفاوتی دارند:

فهرست مثبت: تعیین حقوقی که می‌توان موقتاً تعلیق کرد.

فهرست منفی: تعیین حقوقی که هرگز قابل تعلیق نیستند.

رویکرد مرکب: تلفیق دو شیوه، با تعلیق برخی حقوق در بحران‌های خاص مانند بلایای طبیعی و منع تعلیق حقوق بنیادین در سایر موارد^{۳۲}.

ب) اعطای اختیارات فوق‌العاده به قوه مجریه:

در بسیاری از کشورها، اعلام وضعیت اضطراری منجر به تمرکز بیشتر قدرت در دست قوه مجریه می‌شود و ممکن است به آن اختیار دخالت مستقیم در فرآیند قانون‌گذاری داده شود؛ البته با اصول محدودکننده و نظارت قضایی یا پارلمانی برای جلوگیری از سوءاستفاده^{۳۳}.

^{۲۶} موسی‌زاده، ابراهیم. (۱۴۰۲). حاکمیت قانون. تهران: انتشارات دادگستر. ص ۱۴۱

^{۲۷} همان، ص ۱۴۲.

^{۲۸} همان، ص ۱۴۳.

^{۲۹} همان، ص ۱۴۴.

^{۳۰} همان، ص ۱۴۵.

^{۳۱} همان، ص ۱۴۶.

^{۳۲} Gross, O. (2011). "The Normative Impact of States of Emergency." *Israel Law Review*, 44(3), 341

^{۳۳} Rossiter, C. (1948). *Constitutional Dictatorship*. Princeton: PUP. p 12; Gross & Ní Aoláin, (2006), p 57

سازوکارهای نظارت بر وضعیت اضطراری:

اهمیت نظارت:

نظارت بر اختیارات اضطراری، به‌ویژه در شرایط بحران، یکی از مهم‌ترین ابزارهای پیشگیری از سوءاستفاده قدرت است. تجربه تاریخی کشورهایی مانند آلمان دوره وایمار نشان داده که نبود کنترل و ضمانت اجرا می‌تواند به سلب کامل حقوق بنیادین و فروپاشی نظام دموکراتیک منجر شود.^{۳۴}

نظارت قضایی

در برخی نظام‌ها، نظارت قضایی به صورت صریح در قانون اساسی پیش‌بینی شده است، همانند آفریقای جنوبی که اصل ۳۷ قانون اساسی آن اجازه می‌دهد هر دادگاه صلاحیت‌دار، اعتبار اعلام وضعیت اضطراری، تمدید آن و کلیه اقدامات ناشی از آن را بررسی کند.^{۳۵} نمونه محدودیت: در کشور مالزی، تصمیم پادشاه برای اعلام وضعیت اضطراری، قطعی و غیرقابل بررسی در دادگاه‌هاست؛ هرگونه دعوا یا شکایت مرتبط با آن مردود تلقی می‌شود.^{۳۶} چالش عملی: حتی در نظام‌هایی که اختیار نظارت قضایی وجود دارد، دادگاه‌ها بعضاً با استناد به اصل «مسائل سیاسی» از ورود به ماهیت دعوا خودداری می‌کنند و عملاً اختیارات اضطراری دولت را تأیید می‌کنند.^{۳۷}

نظارت پارلمانی (تفکیک قوا)

مجلس می‌تواند از طریق مشارکت در اعلام، تمدید و اختتام وضعیت اضطراری، کنترل قابل توجهی بر دولت داشته باشد. روش‌های متداول: تصویب بودجه پیشنهادی دولت برای بحران، انجام تحقیق و تفحص، سؤال از وزراء، تشکیل کمیته ویژه، و حتی رأی عدم اعتماد.^{۳۸} چالش اجرایی: در زمان بحران‌های بزرگ، حتی مخالفان سیاسی دولت ممکن است برای نشان دادن وحدت ملی، از اختیارات فوق‌العاده دولت حمایت کنند؛ این وضعیت «اجماع ساز بحران» نامیده می‌شود و ضعف واقعی نظارت پارلمانی را آشکار می‌کند.^{۳۹} تأثیر فرهنگ سیاسی: میزان مؤثر بودن این نظارت وابسته به ساختار حقوقی و نیز فرهنگ دموکراتیک حاکم بر جامعه است.

^{۳۴} مجبی، محمد و کرمی، سعید. (۱۳۹۹). کنترل قدرت در وضعیت‌های اضطراری. فصلنامه حقوق عمومی، ۱۱(۴)، ص ۲۷۴.

^{۳۵} Constitution of South Africa, Sec. 37.

^{۳۶} Federal Constitution of Malaysia, Art. 150(8)

^{۳۷} Gross, O., & Ni Aoláin, F. (2006). *Law in Times of Crisis*. Cambridge: CUP. p 63

^{۳۸} Issacharoff, S., & Pildes, R.H. (2005). "Emergency Powers and the Constitutional Design." *Harvard Law Review*, 113(7), 161.

^{۳۹} Gross, O., & Ni Aoláin, F. (2006). *Law in Times of Crisis*. Cambridge: CUP. pp 65–66.

ترکیب نظارت پارلمانی و قضایی

در برخی کشورها، نظارت دوگانه پیش‌بینی شده است تا هم مجلس و هم دادگاه‌ها مشارکت کنند. این مدل تعادل بیشتری ایجاد می‌کند و ریسک تمرکز قدرت در یک قوه را کاهش می‌دهد. نمونه‌های موفق آن را می‌توان در کشورهای اسکاندیناوی مشاهده کرد.^{۴۰}

آزادی‌ها در شرایط اضطراری از منظر حقوق بشر بین‌المللی و قانون اساسی ایران:

چارچوب حقوق بشر بین‌المللی

بر اساس اسناد بین‌المللی، به‌ویژه میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، اصل بر این است که حقوق بنیادین غیرقابل تعلیق هستند، حتی در شرایط اضطراری^{۴۱}، در نظام حقوق بشر بین‌المللی، اعلام وضعیت اضطراری هرگز به معنای تعلیق مطلق حقوق بنیادین انسان نیست، بلکه به‌مثابه سازوکار استثنایی برای حفظ حیات جمعی و بازگرداندن نظم عمومی تلقی می‌شود^{۴۲}. ماده ۴ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی با تعیین معیارهایی چون ضرورت واقعی، تناسب، عدم تبعیض، و اطلاع‌رسانی رسمی، چارچوب مشروعیت تعلیق حقوق را مشخص می‌سازد^{۴۳}. تحلیل‌های تطبیقی نشان داده‌اند که حتی در شرایط بحران، مجموعه‌ای از حقوق با ماهیت مطلق از حوزه تعلیق خارج‌اند؛ این مجموعه شامل حق حیات، منع شکنجه و رفتار غیرانسانی، منع برده‌داری، اصل قانونی بودن جرم و مجازات، حق شناسایی شخصیت حقوقی، و آزادی اندیشه، وجدان و مذهب می‌شود^{۴۴}. این حقوق، نه فقط از منظر اخلاقی، بلکه به‌عنوان هسته غیرقابل نقض کرامت انسانی در حقوق بین‌الملل عام شناخته می‌شوند و هرگونه تحدید آنها حتی در اضطراری‌ترین شرایط، تخلف از قواعد آمره^{۴۵} محسوب می‌گردد^{۴۶} در همین راستا، تفسیر عمومی شماره ۲۹ کمیته حقوق بشر سازمان ملل متحد تأکید دارد که دولت‌ها باید همزمان با اعلام وضعیت اضطراری، فهرست دقیقی از حقوقی که تعلیق خواهند شد و دلایل آن را به دبیرکل سازمان ملل اطلاع دهند تا امکان ارزیابی مشروعیت اقدامات فراهم شود^{۴۷}. مجموعه این مقررات به روشنی نشان می‌دهد که در پارادایم حقوق بین‌المللی، وضعیت اضطراری مفهومی محدود، موقت و تحت نظارت بین‌المللی است، نه ابزاری برای توجیه تمرکز قدرت یا نقض گسترده آزادی‌ها. این حقوق بنیادین غیرقابل تعلیق هستند، عبارتند از:

⁴⁰ Christensen, H.E. (2018). Parliamentary Oversight Models in Nordic Countries. Oslo: NUI. p 14

⁴¹ International Covenant on Civil and Political Rights, Art. 4

⁴² UN Human Rights Committee. (2001). General Comment No. 29: States of Emergency (Article 4). CCPR/C/21/Rev.1/Add.11

⁴³ International Covenant on Civil and Political Rights. (1966). Adopted by UN General Assembly Resolution 2200A (XXI)

⁴⁴ Gross, O., & Ni Aoláin, F. (2006). Law in Times of Crisis: Emergency Powers in Theory and Practice. Cambridge: Cambridge University Press. And Mégret, F. (2016). Human Rights in Times of Emergency. In Moeckli, D., Shah, S., & Sivakumaran, S. (Eds.), International Human Rights Law (pp. 530–555). Oxford: Oxford University Press.

⁴⁵ jus cogens

⁴⁶ Brunnée, J., & Toope, S. J. (2010). Legitimacy and Legality in International Law: An Interactional Account. Cambridge: Cambridge University Press.

⁴⁷ UN Human Rights Committee. (2001). General Comment No. 29. CCPR/C/21/Rev.1/Add.11

حق حیات: میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، در مواد ۶ تا ۱۸، مجموعه‌ای از حقوق مطلق را برمی‌شمرد از جمله حق حیات، منع شکنجه، و آزادی اندیشه.

ممنوعیت شکنجه و رفتار غیرانسانی: ماده ۷ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، منع شکنجه از اصول آمره بین‌المللی است و نقض آن حتی در شرایط اضطراری، تهدیدی علیه بنیان کرامت انسانی و مشروعیت دولت‌ها محسوب می‌شود.^{۴۸}

ممنوعیت برده‌داری ماده ۸ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، برده‌داری و کار اجباری ناقض حق ذاتی آزادی انسان‌اند؛ این ممنوعیت به‌صورت مطلق در ماده ۸ میثاق و عرف بین‌المللی تثبیت شده و هیچ شرایط استثنایی توجیه‌گر لغو آن نیست.^{۴۹}

اصل قانونی بودن جرم و مجازات^{۵۰}: ماده ۱۵ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، تضمین‌کننده پیش‌بینی‌پذیری حقوق کیفری است و اجازه نمی‌دهد دولت‌ها به‌بهانه بحران، مجازات‌های جدید یا مبهم را اعمال کنند.^{۵۱}

حق شناسایی شخصیت حقوقی: ماده ۱۶ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، شناسایی شخصیت حقوقی افراد، زیربنای اعمال سایر حقوق بشر است و سلب آن در اضطرار، به معنای نفی وجود اجتماعی و حقوقی انسان تلقی می‌شود.^{۵۲}

آزادی اندیشه، وجدان و مذهب: ماده ۱۸ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، آزادی در عرصه درونی باورها ماهیتی مطلق دارد و هیچ دولت یا وضعیت بحرانی نمی‌تواند آن را محدود سازد؛ این استقلال فکری، جوهر مقاومت اخلاقی در نظام‌های حقوقی است.^{۵۳}

شرایط مشروعیت تعلیق سایر حقوق بر اساس اعلام رسمی وضعیت اضطراری، ضرورت واقعی، عدم تبعیض، و رعایت تناسب می‌باشد. کمیته حقوق بشر سازمان ملل تأکید کرده که حتی در حالت تعلیق، محدودیت‌ها باید متناسب و ضروری بوده و به‌هیچ‌وجه به نابودی ماهیت حقوق بشر منجر نشود.^{۵۴}

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران

قانون اساسی ایران صراحتاً فهرست «حقوق غیرقابل تعلیق» را ارائه نمی‌دهد، اما از مجموعه اصول می‌توان چنین استنباط کرد که برخی آزادی‌ها، مانند حق حیات و کرامت انسانی، حتی در وضعیت‌های

⁴⁸ Brunnée, J., & Toope, S. J. (2010). *Legitimacy and Legality in International Law: An Interactional Account*. Cambridge: Cambridge University Press.

⁴⁹ ibd

⁵⁰ nulla poena sine lege

⁵¹ Scheppele, K. L. (2010). Law in a Time of Emergency: States of Exception and the Temptations of 9/11. *Journal of Constitutional Law*, 6(5), 100–145

⁵² Brunnée, J., & Toope, S. J. (2010). *Legitimacy and Legality in International Law: An Interactional Account*. Cambridge: Cambridge University Press

⁵³ Mégret, F. (2016). Human Rights in Times of Emergency. In Moeckli, D., Shah, S., & Sivakumaran, S. (Eds.), *International Human Rights Law* (pp. 530–555). Oxford: Oxford University Press

⁵⁴ UN Human Rights Committee. (2001). General Comment No. 29. CCPR/C/21/Rev.1/Add.11

اضطراری قابل سلب نیستند.^{۵۵}

اصل ۷۹: اجازه وضع محدودیت‌های ضروری با تصویب مجلس و به‌مدت حداکثر سی روز، بدون برقراری حکومت نظامی.^{۵۶} با این حال، اجرای اصل ۷۹ مستلزم تعریف دقیق از مفهوم «محدودیت‌های ضروری» است؛ این واژه فاقد تبیین صریح در قوانین عادی بوده و نسبت آن با معیارهای ضرورت و تناسب مندرج در ماده ۴ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی مشخص نشده است. در غیاب این تعریف، امکان برداشت موسع از اختیارات اضطراری افزایش می‌یابد و نقش نظارتی مجلس به تأیید صوری تقلیل می‌یابد.^{۵۷}

اصل ۶۸: امکان تعلیق موقت برگزاری انتخابات و حق مشارکت سیاسی در صورت جنگ یا اشغال.^{۵۸} تحلیل این اصل نشان می‌دهد که این حکم در عمل ابزاری برای تأمین نظم سیاسی در شرایط جنگی یا اشغال است، نه تعطیلی فرآیند مردم‌سالاری. با این حال، فقدان سازوکار نظارتی مشخص برای احراز ضرورت واقعی تعلیق انتخابات می‌تواند موجب تمرکز قدرت انتخاباتی در نهاد اجرایی گردد. تجربه فرانسه و مالزی نشان می‌دهد که تصویب نظارت قضایی بر تصمیم تعلیق، مانع نادیده‌گرفتن حق مشارکت سیاسی شهروندان می‌شود.^{۵۹}

اصل ۶۹: امکان غیرعلنی شدن مذاکرات مجلس، محدودسازی موقت حق آگاهی مردم.^{۶۰} غیرعلنی بودن مذاکرات پارلمان باید به‌مثابه تدبیر اضطراری موقت برای حفاظت از امنیت ملی در نظر گرفته شود، نه شیوه دائمی تصمیم‌گیری قانون‌گذار. فقدان تعریف دقیق از «موارد امنیتی حساس» در قوانین عادی باعث می‌شود این اصل قابلیت تفسیر موسع پیدا کند. مقایسه با نظام پارلمانی هلند نشان می‌دهد الزام به انتشار خلاصه مذاکرات، نظارت رسانه‌ای و گزارش‌دهی به کمیسیون‌های تخصصی از ابزارهای توازن شفافیت و امنیت‌اند.^{۶۱}

اصل ۱۷۶: تشکیل شورای عالی امنیت ملی برای تنظیم سیاست‌های دفاعی و امنیتی در شرایط تهدید.^{۶۲} شورای عالی امنیت ملی بر اساس این اصل نقش محوری در تنظیم سیاست‌های دفاعی و امنیتی دارد. با اینکه ترکیب شورای مزبور تضمین‌کننده حضور سه قوه است، اما نبود ضمانت قانونی برای انتشار مصوبات و نظارت قضایی بر تصمیمات آن، خطر تمرکز قدرت را افزایش می‌دهد. ضرورت ارائه قانون نظارت بر شورا از سوی مجلس و تعیین مرجع رسیدگی به اعتراضات علیه تصمیمات امنیتی از الزامات کارکردی این اصل است.^{۶۳}

اصل ۵۷: قوای حاکم در جمهور اسلامی ایران عبارتند از: قوه مقننه، قوه مجریه و قوه قضاییه که زیر نظر ولایت مطلقه امر و امامت امت بر طبق اصول آینده این قانون اعمال می‌گردند. این قوا مستقل از

^{۵۵} موسی‌زاده، ابراهیم. (۱۴۰۲). حاکمیت قانون. تهران: انتشارات دادگستر. ص ۲۰۵

^{۵۶} قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران

^{۵۷} محمدی، رضا. (۱۴۰۱). نسبت امنیت و آزادی در وضعیت اضطراری. پژوهش‌های حقوق امنیت ملی، (۱)۴، ۷۷-۱۰۲.

^{۵۸} قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران

^{۵۹} محمدی، رضا. (۱۴۰۱). نسبت امنیت و آزادی در وضعیت اضطراری. پژوهش‌های حقوق امنیت ملی، (۱)۴، ۷۷-۱۰۲.

^{۶۰} قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران

^{۶۱} حیدری، بهرام. (۱۳۹۸). نظارت پارلمانی بر اقدامات اضطراری دولت. مجله مجلس و راهبرد، (۲)۵۴، ۴۵-۶۳.

^{۶۲} قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران

^{۶۳} هاشمی، محمد (۱۳۹۳) حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران (جلد دوم). تهران: نشر میزان.

یکدیگرند^{۶۴}. این اصل با تعیین ولایت مطلقه فقیه به عنوان نهاد ناظر بر قوای سه گانه، در عمل الگوی تفکیک کلاسیک قوا را به مدل نظارت تلفیقی تبدیل کرده است. در شرایط اضطراری، این نظارت می تواند به هماهنگی سریع میان قوا کمک کند، اما چنانچه سازوکار قاعده مند پاسخگویی تعریف نشود، خطر تضعیف استقلال قوا پدید می آید^{۶۵}.

اصل ۱۱۰ (ولایت مطلقه فقیه): ... حل معضلات نظام که از طرق عادی قابل حل نیست، از طریق مجمع تشخیص مصلحت نظام^{۶۶}، اختیارات مندرج در اصل ۱۱۰ برای حل معضلاتی که طرق عادی قانونی پاسخ گو نیستند، در ذات خود استثنایی است؛ لذا لازم است محدوده اضطراری آن تعریف دقیق و دوره بندی زمانی مشخص داشته باشد. پیشنهاد تدوین «آیین نامه اجرایی اصل ۱۱۰» با پیش بینی نظارت مجلس و دیوان عدالت می تواند مانع از تفسیر مطلق گرایانه این اصل گردد. اعطای اختیارات فراقانونی به رهبری برای حل معضلاتی که طرق قانونی عادی پاسخ گو نیستند^{۶۷}؛ این اختیار، البته با هدف حفظ مصلحت نظام و نه نقض خودسرانه آزادی ها، طراحی شده است^{۶۸}.

مقایسه تطبیقی

در حالی که حقوق بشر بین المللی فهرست دقیق حقوق مطلق را مشخص و الزام به اعلام رسمی وضعیت اضطراری به مراجع بین المللی را بیان می کند، قانون اساسی ایران به جای فهرست سازی، با ذکر نمونه های خاص و اعطای اختیار محدود به مراجع داخلی، چارچوب کلی تری ارائه می دهد. این تفاوت می تواند به انعطاف بیشتر در مدیریت بحران منجر گردد، اما خطر تفسیر موسع و تحدید بیش از حد آزادی ها را نیز در پی دارد^{۶۹}.

یافته های کلیدی

تحلیل تطبیقی وضعیت آزادی ها در حالت عادی و اضطراری، بر پایه قوانین اساسی جمهوری اسلامی ایران و اسناد بین المللی حقوق بشر، نتایج مهمی را نشان می دهد:

- (۱) اصل بر حاکمیت قانون و محدودیت اختیارات اضطراری: هم در نظام حقوقی ایران و هم در حقوق بین الملل، وضعیت اضطراری باید استثنایی، موقت و تحت شرایط دقیق و مصرح قانونی باشد.
- (۲) نبود فهرست حقوق غیر قابل تعلیق در قانون اساسی ایران: این خلأ سبب می شود که تفسیر دامنه اختیارات اضطراری وابسته به برداشت نهادهای حاکم شود؛ در حالی که حقوق بین المللی فهرست حقوق مطلق را مشخص کرده است.

^{۶۴} قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران.

^{۶۵} ارسطو، مهدی. (۱۳۸۹). ولایت مطلقه فقیه و اختیارات آن در قانون اساسی. تهران: نشر میزان.

^{۶۶} قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران.

^{۶۷} محمدی، رضا. (۱۴۰۱). نسبت امنیت و آزادی در وضعیت اضطراری. پژوهش های حقوق امنیت ملی، ۴(۱)، ۷۷-۱۰۲.

^{۶۸} محبی، محمد و کرمی، سعید. (۱۳۹۹). کنترل قدرت در وضعیت های اضطراری. فصلنامه حقوق عمومی، ۱۱(۴)، ص ۹۰-۹۵.

۳) تأثیر ولایت مطلقه فقیه در مدیریت اضطرار: اصل ولایت مطلقه فقیه امکان اقدامات فراقانونی را در صورت ناکارآمدی راهکارهای قانونی فراهم می‌کند، مشروط بر آنکه هدایت این اقدامات به سمت مصلحت عمومی و با شفافیت باشد.

۴) کاهش مشارکت سیاسی و حق آگاهی در شرایط اضطراری: اصول ۶۸ و ۶۹ قانون اساسی به‌طور مستقیم امکان تعلیق موقت حق مشارکت سیاسی و محدودسازی اطلاع‌رسانی را پیش‌بینی کرده‌اند.

۵) نظارت دوگانه قضایی و پارلمانی به‌عنوان ضمانت اجرا: با وجود ضعف‌های عملی، ترکیب کنترل‌های پارلمانی و قضایی می‌تواند تا حدی مانع تمرکز بیش‌ازحد قدرت در قوه مجریه باشد.

نتیجه‌گیری

با توجه به یافته‌ها، نظام حقوقی ایران در حوزه آزادی‌ها و وضعیت اضطراری، ترکیبی از رویکردهای قانون‌محور و فراقانونی را به‌کار گرفته است. این سیستم دارای انعطاف بوده و امکان واکنش سریع به بحران‌ها را دارد، اما فقدان فهرست مصرح حقوق غیرقابل تعلیق در قانون اساسی موجب می‌شود تفسیر دامنه اختیارات اضطراری تابع مراجع اجرایی گردد. این امر نیازمند اصلاح تقنینی با رویکرد حقوق بشر بین‌المللی است در مقایسه با حقوق بشر بین‌المللی، مهم‌ترین ضعف ساختاری، عدم الزام به اعلام رسمی وضعیت اضطراری به مجامع بین‌المللی و فقدان مکانیزم مشخص برای نظارت مستقل است. همچنین، در حقوق داخلی، تمرکز قدرت در مواقع اضطراری بیشتر به سمت نهاد رهبری و قوه مجریه گرایش دارد، که در صورت نبود نظارت مؤثر، می‌تواند آزادی‌های عمومی را بیش از حد محدود کند. ایجاد توازن میان حفظ امنیت ملی و صیانت از حقوق و آزادی‌های بنیادین، نیازمند بازنگری قوانین اساسی و تصویب مقررات تفصیلی در خصوص وضعیت اضطراری، همراه با تضمین‌های اجرایی قوی، است. از جمله محدودیت‌های این مطالعه، عدم به‌کارگیری داده‌های تجربی یا بررسی عملی کرد واقعی نهادهای نظارتی در بحران‌های اخیر است. نبود داده‌های تجربی و تحلیل عملکرد واقعی نهادهای نظارتی محدودیت‌های برای پژوهش گردیده است.

پیشنهادات اصلاحی و راهکارها

اصلاحات قانونی:

الف) تدوین فهرست حقوق غیرقابل تعلیق در قانون اساسی: با الهام از ماده ۴ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، لازم است اصول قانون اساسی فهرست دقیق حقوق مطلق را که حتی در شرایط اضطراری قابل محدود یا تعلیق نیستند، مشخص کنند.

ب) تصویب قانون جامع وضعیت اضطراری: این قانون باید جزئیات شرایط اعلام اضطرار، حدود اختیارات، مدت‌زمان، حقوق قابل تعلیق و غیرقابل تعلیق، و سازوکارهای نظارت و ضمانت اجرا را روشن کند.

پ) الزام به اعلام رسمی وضعیت اضطراری به نهادهای بین‌المللی: با رعایت تعهدات بین‌المللی، دولت باید جزئیات وضعیت اضطراری و اقدامات اتخاذ شده را به دبیرکل سازمان ملل متحد و کمیته حقوق بشر اطلاع دهد.

تقویت نظارت

الف) ایجاد کمیته ویژه بحران در مجلس: این کمیته باید اختیارات بررسی فوری تصمیمات دولت در شرایط اضطراری را داشته باشد و گزارش‌های منظم به افکار عمومی ارائه دهد.

ب) تضمین نظارت مستقل قضایی: دادگاه‌های عالی باید اختیار رسیدگی به مشروعیت اعلام وضعیت اضطراری و اقدامات ناشی از آن را داشته باشند و این صلاحیت در قانون اساسی یا قوانین عادی صراحتاً پیش‌بینی شود.

پ) نظارت رسانه‌ها و جامعه مدنی: حتی در شرایط اضطراری، باید امکان نقد و بررسی اقدامات دولت توسط رسانه‌ها و نهادهای مدنی حفظ شود، مگر در موارد امنیتی حساس که محدودیت‌ها باید دقیق و موقت باشد.

راهکارهای اجرایی

الف) آموزش حقوقی مسئولان اجرایی و نظامی: آشنایی با اصول حقوق بشر و محدودیت‌های قانونی در شرایط اضطراری می‌تواند از نقض غیرضروری آزادی‌ها جلوگیری کند.

ب) ایجاد سامانه ثبت تصمیمات اضطراری: این سامانه شفافیت‌زا باید تمام مصوبات و اقدامات اضطراری را ثبت و در دسترس نهادهای نظارتی قرار دهد.

پ) گزارش‌دهی سالانه به مردم: پیشنهاد می‌شود مکانیسم گزارش‌دهی سالانه توسط نهاد نظارتی پیش‌بینی شود تا دولت به شفافیت بیشتر در تصمیمات اضطراری متعهد شود.

منابع و مراجع

- ۱) ارسطا، مهدی. (۱۳۸۹). *ولایت مطلقه فقیه و اختیارات آن در قانون اساسی*. تهران: نشر میزان.
- ۲) جمعی از نویسندگان. (۱۳۹۹). *حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران* (جلد دوم). تهران: انتشارات سمت.
- ۳) قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. (بازنگری ۱۳۶۸). تهران: مجلس شورای اسلامی.
- ۴) محبی، محمد، و کرمی، سعید. (۱۳۹۹). کنترل قدرت در وضعیت‌های اضطراری. *فصلنامه حقوق عمومی*، ۱۱(۴)، ۸۵-۹۹.
- ۵) موسی‌زاده، محمد. (۱۴۰۲). *حقوق عمومی و وضعیت‌های استثنایی*. تهران: انتشارات سمت.
- ۶) ناصر کاتوزیان. (۱۳۹۱). *حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران*. تهران: دانشگاه تهران.
- ۷) نجفی اسامی، احمد. (۱۳۹۵). حقوق بشر و وضعیت اضطراری. *پژوهش‌های حقوق عمومی*، ۱۸(۲)، ۳۵-۶۲.
- ۸) جعفری، سید حسین. (۱۳۹۳). آزادی‌های بنیادین در حقوق ایران و اسناد بین‌المللی. *مجله حقوقی دادگستر*، ۷(۳)، ۱۱۵-۱۴۰.
- ۹) حیدری، بهرام. (۱۳۹۸). نظارت پارلمانی بر اقدامات اضطراری دولت. *مجله مجلس و راهبرد*، ۵۴(۲)، ۴۵-۶۳.
- ۱۰) محمدی، رضا. (۱۴۰۱). نسبت امنیت و آزادی در وضعیت اضطراری. *پژوهش‌های حقوق امنیت ملی*، ۴(۱)، ۱۰۲-۷۷.
- ۱۱) فقیهی، علی. (۱۴۰۰). جایگاه وضعیت اضطراری در نظام حقوقی ایران. *فصلنامه حقوق اساسی ایران*، ۱۰(۱)، ۳۳-۱۱.
- ۱۲) رنجبر، محمود. (۱۳۹۷). نقش شورای نگهبان در شرایط اضطراری. *مجله حقوق عمومی*، ۹(۳)، ۲۰۹-۲۳۰.
- ۱۳) مرادی، کاظم. (۱۳۹۶). مقایسه وضعیت اضطراری در ایران و فرانسه. *فصلنامه سیاست‌گذاری عمومی*، ۳(۴)، ۸۰-۵۵.
- ۱۴) مهدوی، زهرا. (۱۳۹۴). حق آگاهی و وضعیت‌های بحرانی. *مجله ارتباطات و حقوق عمومی*، ۲(۲)، ۹۱-۱۰۸.
- ۱۵) رضایی، امیر. (۱۳۹۲). محدودیت‌های قانونی آزادی‌ها در شرایط اضطراری. *پژوهش حقوقی*، ۱۵(۱)، ۳۳-۵۸.
- 16) Christensen, H. E. (2018). *Parliamentary Oversight Models in Nordic Countries*. Oslo: NUPI.
- 17) Gross, O., & Ní Aoláin, F. (2006). *Law in Times of Crisis: Emergency Powers in Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 18) International Covenant on Civil and Political Rights. (1966). Adopted by UN General Assembly Resolution 2200A(XXI).
- 19) UN Human Rights Committee. (2001). *General Comment No. 29: States of Emergency (Article 4)*. CCPR/C/21/Rev.1/Add.11.
- 20) Ganev, V. (1997). Emergency Powers in Political Regimes. *Journal of Political Studies*, 32(5), 587-604.
- 21) Constitution of South Africa. (1996). *Section 37*. Pretoria: Government Printers.

- 22) Ferejohn, J., & Pasquino, P. (2004). Rule of Law, Emergency Powers and the Courts: Theoretical Framework and Comparative Perspectives. *International Journal of Constitutional Law*, 2(2), 210–239.
- 23) Scheppele, K. L. (2010). Law in a Time of Emergency: States of Exception and the Temptations of 9/11. *Journal of Constitutional Law*, 6(5), 100–145.
- 24) Ackerman, B. (2006). *Before the Next Attack: Preserving Civil Liberties in an Age of Terrorism*. New Haven: Yale University Press.
- 25) Brunnée, J., & Toope, S. J. (2010). *Legitimacy and Legality in International Law: An Interactional Account*. Cambridge: CUP.
- 26) Mégret, F. (2016). Human Rights in Times of Emergency. In Moeckli, D., Shah, S., & Sivakumaran, S. (Eds.), *International Human Rights Law* (pp. 530–555). Oxford: OUP.
- 27) Dicey, A. V. (1915). *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*. London: Macmillan.